

Joanna Szadura
Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin
joanna.szadura@poczta.umcs.lublin.pl

 <https://orcid.org/0000-0001-7448-2602>

ZAGADKA BRATKA. NAZWA JAKO NARZĘDZIE JĘZYKOWEGO PORZĄDKOWANIA ŚWIATA

Słowa kluczowe: etnolingwistyka, językowy obraz świata, modele (botaniczny i kulturowy) nazw *Viola tricolor*

Keywords: ethnolinguistics, linguistic image of the world, models (botanical and cultural) of the names of *Viola tricolor*

Leksyka jako podstawa językowego obrazu świata

1. Kwestia kluczowej roli słownictwa w tworzeniu i rekonstrukcji językowego obrazu świata (JOS) jest rozpoznana i podnoszona w pracach wielu etnolingwistów. Leksyka jest bowiem najbardziej wyrazistym „klasyfikatorem doświadczeń społecznych” (Grzegorzczkova 1999: 43; Bartmiński 2000: 42). Jest werbalnym repozytorium wiedzy i potrzeb człowieka, owocem doświadczeń wspólnoty, jej historii i kultury. Słownictwo archiwizuje sposoby konceptualizacji świata (zarówno uniwersalne, jak i te kulturowo specyficzne) oraz zmiany w życiu danej wspólnoty. Wpływa również na postrzeganie świata przez człowieka. Ułatwia bądź utrudnia myślenie o określonych przedmiotach. Słownik zawiera charakterystyki nazywanych obiektów i samego człowieka, który jako twórca nazw z jednej strony słowem maluje mentalne „portrety” opisywanych przedmiotów, z drugiej – autoportret własny. Właśnie w słownictwie ujawnia się najbardziej wyraziście językowy obraz świata, który jest – jak pisał Jerzy Bartmiński:

[...] zawartą w języku interpretacją rzeczywistości, dającą się ująć w postaci zespołu sądów o świecie, o ludziach, rzeczach, zdarzeniach. Jest interpretacją, a nie odbiciem, jest subiektywnym portretem, a nie fotografią przedmiotów realnych. Interpretacja ta jest rezultatem subiektywnej percepcji i konceptualizacji rzeczywistości przez mówiących danym językiem, ma więc charakter wyraźnie podmiotowy, antropocentryczny, jest zarazem intersubiektywna w tym sensie, że podlega uspołecznieniu i staje się czymś, co łączy ludzi w danym kręgu społecznym, czyni z nich wspólnotę myśli, uczuć i wartości; czymś, co wtórnie wpływa (z jaką siłą – to już jest przedmiotem sporu) na postrzeganie i rozumienie sytuacji społecznej przez członków wspólnoty (Bartmiński 2010: 158; wersja wcześniejsza: Bartmiński 2009: 23).

Jako że JOS jest podmiotowo zorientowaną interpretacją, a nie fotograficznym wizerunkiem rzeczywistości, utrwała aspekty opisywanego przedmiotu ważne dla użytkowników języka, upraszcza i konwencjonalizuje rzeczywistość w sposób odpowiadający możliwościom poznawczym człowieka oraz społecznie utrwalonym wyobrażeniom.

2. Dobrym przykładem utrwalonego w języku mentalnego portretowania rzeczywistości są nazwy roślin. Problematyka ta była wielokrotnie podejmowana przez polskich lingwistów i etnolingwistów (np. Hensłowa 1976; Spólnik 1990; Handke 1992/1997, 1993/1997; Tokarski 1993: 340–341; Ostaszewska, Sławkowa 1999; Pelcowa 2001; Skubalanka 2009; Niebrzegowska-Bartmińska 2010; Waniakowa 2012; Mierzwińska-Hajnos 2017).

Ryszard Tokarski (1993: 340) za najczęściej eksponowane w nazwach roślin własności uznał: miejsce ich występowania, czas (zwłaszcza czas kwitnienia), cechy kwiatu (np. barwa, kształt), właściwości liści (przede wszystkim kształt), właściwości owoców i nasion, cechy łodygi bądź korzenia, właściwości użytkowe. Jadwiga Waniakowa, która analizowała polskie gwarowe fitonimy, ustaliła natomiast, że ich semantyczną motywacją są: wygląd rośliny jako podstawa nominacji oraz miejsce występowania, właściwości i przeznaczenie (Waniakowa 2012: 68). W związku z tym, że pewne cechy roślin wywołują określone skojarzenia, wiele fitonimów ma charakter metaforyczny, a „metafory mogą prowadzić do dalszych odwołań, na przykład legend”. Zdarza się więc, że użytkownicy gwar dostrzegają cechy rośliny poprzez nazwę, a nie odwrotnie (ibid.: 190). To istotne spostrzeżenie, albowiem w przypadku dawnych nazw ich motywacja „jest właściwie odkrywana na nowo” (ibid.), a brak źródeł czyni rekonstrukcje hipotezami. Mogą je wzmocniać lub osłabiać wierzenia i praktyki.

Istotne dla rekonstrukcji utrwalonej w języku konceptualizacji roślin jest również pochodzenie fitonimów – odwołują się one bowiem do różnych kulturowych odniesień: i rodzimych, i obcych.

Konfrontacja gwarowych nazw roślin z desygnatem rodzi pytania, np.: jeśli podstawą nominacji jest wygląd rośliny, czego wynikiem jest nadawanie nazw, które mu

nie odpowiadają, oraz czy jeśli w danym języku pojawiają się nazwy zapożyczone, to czy wraz z nimi zostaje zapożyczona sfera kultury z nimi związana, czy może odpowiadają one konceptom kulturowym znanym już danemu językowi.

3. Aby odpowiedzieć na te pytania, poddam analizie polskie nazwy bratka polnego (*Viola tricolor* L.), które w miarę potrzeb (i możliwości) zestawiam z nazwami w innych językach. Polski materiał w dużej części został zgromadzony na potrzeby *Słownika stereotypów i symboli ludowych* (SSiSL). Pochodzi z XIX- i XX-wiecznych materiałów etnograficznych, współczesnych zapisów terenowych oraz słowników ogólnych i gwarowych¹. Wykorzystanie danych „przyjęzycznych” w wielu przypadkach pozwala na rekonstrukcję mechanizmów nominacyjnych.

Modele nazw bratka polnego

I. Model botaniczny

W systematyce botanicznej Karola Linneusza rosnąca w stanie dzikim niska jednoroczna roślina o liściach dolnych sercowatych i górnych lancetowatych lub eliptycznych oraz trójbarwnych (biało-żółto-fioletowych) osadzonych na długich szypułkach kwiatach otrzymała nazwę *Viola tricolor* (dalej VT)².

Pierwszy człon nazwy jest słowotwórczo adaptowaną do polszczyzny pożyczką z łacińskiego *viola* ('kolor fioletowy; fiołek'), którą odnotowano w polszczyźnie w XV w. Drugi człon – *tricolor* 'trójbarwny/trójkolorowy' – oddaje trojaką barwę kwiatów, co w przypadku bratka jest o tyle istotne, że właśnie ta cecha zdecydowanie różni jednobarwnego (fioletowego) fiołka pachnącego (*Viola odorata*) i bratka (VT), a nawet sprawia, że VT jest potocznie postrzegany jako odrębny rodzaj kwiatu (Piekarczyk 2004: 119–120).

Analogiczny charakter mają będące kalkami od *Viola tricolor* takie polskie fitonimy, jak: *fiołek trójbarwny* (SGP II: 472; SGLub: 85; USJP), *fiołek trójkolorowy* (SW I: 739; SGLub: 86) oraz *fiołek potrójny* (ZWAK 1895: 9; SL I: 642). W gwarach odnotowano również nazwy *f(i)jolek* (SGK VII: 70; KąśILG I: 376) i *fijołka* (KąśILG I: 376) oraz *pachnąca fijałka* (SGK IV: 8), *fijolek na poły modry i żółty* (RostProw: 9). Ostatnia z nich odwołuje się do postrzegania VT jako kwiatu dwubarwnego.

Nazwy te mają charakter klasyfikacyjny. Sytuują VT w rodzinie *fiołkowatych* (*Violaceae* Batsch.). Nie odzwierciedlają jednak w pełni doświadczeń użytkowników języka polskiego związanych z VT, czego wyrazem jest to, że z botaniczną nazwą ludowe korespondują w niewielkim zakresie.

1 W artykule BRATEK złożonym do SSiSL przywołano pełną dokumentację. Artykuł hasłowy opracowano w układzie fasetowym.

2 Nie omawiam nazw otrzymanego ze skrzyżowania *Viola tricolor*, *Viola lutea* (*fiołek żółty*) i *Viola altaica* bratka dwuletniego, tj. fiołka ogrodowego.

II. Modele kulturowe

Bogactwo nazw VT odwołujących się do innych niż klasyfikacyjne cechy botaniczne kryteriów skłoniło wielu badaczy języka i kultury do interesujących poszukiwań filologicznych, warto tu wymienić Jakuba Grimma (1864–1890 V: 240), Primusa Sobotkę (1879: 247–248), Václava Machka (1957), Wiaczesława W. Iwanowa i Władimira N. Toporowa (Ivanov, Toporov 1974: 224–230), Ewę Rogowską (1994, 1998), Anżelikę Szejngold (Štejnol'd 1997), Krystynę Szcześniak (2000, 2008), Dorotę Piekarczyk (2004), Walerię Kołosową (Kolosova 2005, 2009), Agnieszkę Mierzwińską-Hajnos (2010), Jadwigę Waniakową (2012), Halinę Chodurską (2013, 2014) czy Lidię Nepop-Aidachyc (2014).

Gwarowe nazwy VT, podobnie jak botaniczne, są również budowane na podstawie obserwowalnych zewnętrznych cech rośliny. Odpowiada to intuicyjnie wyczuwalnej kategoryzacji naturalnej, która wprawdzie powstaje na innych niż naukowe podstawach – ale wyrasta z utrwalonych w danej kulturze doświadczeń zbiorowych.

II.1. Nazwy motywowane właściwościami VT

II.1.1. Nazwy motywowane wyglądem

Trójbarwność płatków VT zakodowały nazwy: *potrójny kwiat* (SL I: 164) i *trojanek* (SWil II: 1719). Fitonim *maśluk* (SW I: 739; SWil I: 316) motywuje przypominającą masło połyskliwą powierzchnia płatków³. Kaszubskie *blěščk* (SGK VII: 16), *bleszczek* (SGP II: 261)⁴ zapewne zostały utworzone od *blěščęc sę* ‘tlić się’ (w gwarach północno- i środkowokaszubskich nazywa ‘słabe światło’ i ‘mały ogień’ SGK I: 42). Na wschodzie Polski oraz Podolu VT to *psie bratki* (Spittal 1938: 134, 176, 181) od przym. *psi* ‘marny; kiepski’ (VT jest bowiem mniej okazały od ogrodowego).

II.1.2. Nazwy motywowane miejscem występowania

W związku z tym, że VT rośnie naturalnie, jest nazywany *bratkiem dzikim* (SGP II: 473), a że spotkać go można na łąkach i ugorach oraz wśród upraw polowych – *polnym* (Wis 1891: 904; SGP II: 473; SGK I: 66; SGLub: 85–86; CiszSł: 201; KąśILG I: 376; USJP).

II.1.3. Nazwy motywowane wykorzystaniem

Szereg nazw VT odzwierciedla zasadę *signatura rerum naturalium*, tj. przekonanie, że natura sama wskazuje człowiekowi, jak należy wykorzystywać jej obiekty. Zatem – chociaż przywołują one cechy wyglądu VT – w istocie eksponują kulturowy mechanizm przeniesienia.

3 Nazwa odnosi się też do *Viola arvensis*, tj. bratka o kwiatach białawożółtych.

4 Nazwa mogła pierwotnie odnosić się do *Viola arvensis* (Rogowska 1998: 62).

Z uwagi na gładkie, miękkie i mięsiste płatki kwiatu VT nazywany jest *samitką*, tj. ‘aksamitką’ (SGŚ: 252). By mieć skórę jak płatki VT, stosowano je jako lek dermatologiczny (KąśSGO II: 324), np. na wysypkę (PlMiędz: 110), *chrosty* (ZWAK 1882: 308), *świerzb* (Wis 1894: 139), *różę* (SGK III: 311).

Jasna plama w środku ciemnego kwiatu VT jest motywacją nazw: *oczki* (SW III: 560; SKarł III: 93); *ptąśe očka* (SGK III: 311); *jaskółcze oczka* (SW III: 560; SGK II: 84); *jaskule očë* (SGK III: 311). Motywację wzmacnia przekonanie o skuteczności VT w leczeniu chorób oczu (TL 2002/3: 22; MuszRoś: 33).

Z medycznym stosowaniem VT jest związana polska nazwa *gardłówki*, gdyż odwarem z VT leczono ból gardła (SW I: 804; ZWAK 1890: 131); por. z wierzeniem o własnościach „szaro” kwitnących roślin (Szcześniak 2008: 115).

II.2. Nazwy motywowane legendami i wierzeniami o pochodzeniu VT

Kompleksowym opracowaniem europejskich nazw VT motywowanych legendami i wierzeniami naturologicznymi jest praca Wenera Krogmanna *Stiefmütterchen...* (1954). Zebrany przezeń materiał zawiera leksykę z różnych języków europejskich, w tym nazwy historyczne i ludowe oraz konteksty ich użycia. Jest to zbiór bogaty, ale – co pokazują opracowania – niepełny. Ten fakt akurat nie zaskakuje, albowiem zgromadzenie reprezentatywnego i wiarygodnego materiału analitycznego jest jednym z wyzwań, przed jakimi stają badacze, którzy zajmują się fitonimami.

W. Krogmann skupił uwagę na nazwach VT, które nawiązują do relacji pokrewieństwa i powinowactwa oraz do statusu społecznego poszczególnych członków rodziny. Realizują one koncepty: MACOCHA, SIEROTA, PASIERBICA, WDOVA, BRACIA, BRAT I SIOSTRA, ŚWIEKRA I PANNA MŁODA, ŚWIEKRA/TEŚCIOWA, PANNA MŁODA, NIE-NARODZONE DZIECI, CHRZESTNI OJCOWIE I CHRZESTNE MATKI.

W prezentowanej analizie przedstawię te z konceptów, które znalazły potwierdzenie w polskim języku i kulturze polskiej.

II.2.1. Nazwy *macoszki/maceszki* (ZWAK 1877: 20; SW III: 560; SKarł III: 93; SGK III: 33; SGK V: 298; SGŚC: 173), *sztifmüterki* (ZWAK 1877: 20; SL I: 164; BudzSłów: 247; SGK V: 298) (z niem. *Stiefmütterchen* ‘bratek’ < *Stiefmutter* ‘macocha’) oraz *sierotki* (ZWAK 1890: 131; MAAE 1912: 165; SGP V: 126; KąśSGO II: 324; KąśILG I: 376; SGŚ: 255) „wiążą się z legendami o macosze, jej dzieciach i pasierbach-sierotach” (BudzSłów: 247):

O bratkach mówią, że to jest macocha z dwiema córkami i dwiema pasierbicami. Macocha, którą ma przedstawiać górny płatek u korony, siedzi na dwóch stołkach, to jest na dwóch listkach, dwie jej córki siedzą po bokach, każda na jednym stołku, a pasierbice siedzą we dwóch na jednym stołku najniżej (ZWAK 1884: 292, przykład w KrzPBL, nr 2660; też Wis 1894: 24).

Przytoczony zapis ma charakter niepełny i nie oddaje znanego nam wyglądu VT, gdyż największy płatek znajduje się przecież w dolnej części kwiatu. Zdecydowanie pełniejsze są przekazy niemieckie i serbskie. Ukazują one, że położenie największego z płatków VT jest konsekwencją kary wymierzonej przez Boga wywyższającej się macosze (Chodurska 2014: 43). Karę miały również ponieść jej córki – symbolizujące je dwa sąsiadujące z największym płatką miały bowiem przesunąć się do dołu. Miejsce na szczycie korony kwiatu zajęły dwa małe zsunięte płatki, tj. pasierbice (Kolosova 2009: 167). Dodatkowo „podłe siostry przyrodnie ręka sprawiedliwości [...] wyposażyła w paskudne wąsiska” (Chodurska 2014: 43, por. Sobotka 1879: 247–248), a macochę – w garb (Nepop-Aidachyc 2014: 336). W Saksonii opowieść ta została obudowana wierzeniem, że jeśli dziecko przyniesie do domu bratek, jego matka umrze i wprowadzi się macocha (WörtHoff VIII: 480). Szczątkowa znajomość tej opowieści w polskiej kulturze ludowej pozwala zastanawiać się, czy nie jest to legenda zapośredniczona z kręgu kultury germańskiej. W tym miejscu warto wspomnieć, że o ile dla Polaków bratek jest symbolem miłości i braterstwa, w kulturze niemieckiej oznacza brak miłości i zawiść przypisywaną macosze (HerdLek: 19; BiedLek: 206).

II.2.2. Na południu Polski notowana jest nazwa: *sierotki* (ZWAK 1890: 131; MAAE 1912: 165; SKarł V: 126; KąśSGO II: 324; SGŚ: 255; KąśILG I: 376). Ona również ma odpowiednik niemiecki, tj. *Stiefkind* ‘pasierb’ oraz ‘bratek’. Zdaniem Wandy Budziszewskiej „nie jest to jednak chyba kalka językowa. Wszystkie niemal zarówno słowiańskie, jak i niemieckie nazwy tej rośliny wiążą się z legendami o macosze, jej dzieciach i pasierbach-sierotach” (BudzSłow: 247). Wedle innej interpretacji, „we wrześniu i październiku na polach, z których wszystko jest zabrane, [bratki] zostają jedyne – jak sieroty” (za: Kolosova 2009: 167). O VT w kontekście sieroctwa na Lubelszczyźnie mówi się *maluśkie, jak od macochy so* (SGLub: 86).

II.2.3. Nazwę *wdówki* (SL I: 164; SW VII: 494; ZWAK 1895: 9) łączy się z legendą mówiącą o tym, że bratki wyrosły na wydeptanym przez wdowę polu zboża, „patrzały na nią oczyma ciemnymi jej męża. Pojęła [wtedy], że poległ, że z ziemi patrzy na nią” (Wis 1893: 156–157). Ta motywacja nawiązuje do ciemnej barwy płatków VT i jasnej plamy w środku kielicha określanej jako „oczko”.

II.2.4. Powszechna w polskich gwarach nazwa *bratki* (też *bratczyki* i *braciszki*; SW I: 739; SWil I: 108; SKarł I: 116; SGK I: 66; SGP II: 434; PlMiędz: 110) wedle Brücknera

zachowała aryjską składnię, używającą liczby mnogiej albo podwójnej jednego członu pary nierozłącznej, zamiast obu członów (np. łac. *Castores*, zamiast *Castor et Pol-lux*; ludowe *ojcowie*, zamiast *ojciec i matka* [...]); *bratki* więc, to *brat i siostra* (*siostra z bratem*)

i łączy się z notowaną w XV w. (1472 r.) baśnią o mimowolnym kazirodztwie (SEBr: 678).

Inną interpretację spotykamy na Lubelszczyźnie: *zawsze jest jich kilka razem, to bratki so wtedy, bo w pojedynke un nie rośnie; rosno jak braty* (SGLub: 85, 86). W tym przypadku nazwa eksponuje wielość, ale nie pokrewieństwo.

Biorąc pod uwagę to, że pierwotne znaczenie słowa *brat* jest odnoszone do członka wielkiej rodziny, plemienia, a dopiero wtórnie do relacji pokrewieństwa ‘syn tych samych rodziców lub jednego z nich’ (SEBor: 39), można łączyć nazwę *bratki* ze wspólnotą większą niż biologiczna rodzina, por. z *brat* ‘o człowieku w ogóle, o bliźnim jako o istocie zasługującej na życzliwość, pomoc itp.’ (USJP). Do takiego rozumienia braterstwa nawiązuje opowiadanie, w którym VT zasadzić mieli aniołowie, by „przypomniat [ludziom], że przed Bogiem niema różnicy, i że Bóg chce braterstwa między swemi dziećmi” (Dz 1862: 146).

Analizowaną nazwę łączy się też z legendą o zakochanych w swej urodzie (w sobie wzajemnie?) braciach:

A u nas pono w dawnych czasach zdarzyło się, że było dwu braci, co się bardzo kochali, i byli pono najładniejsi na świecie. Tak oni nic nie robili, jino się na siebie patrzyli, i tak se gadali: „Jakiś ty śliczny, aniołowie w niebie nie są ładniejsi od ciebie?” Za to Pan Bóg ich skarał i zamienił w kwiatek, co się nazywa bratek (ZWAK 1882: 307–308).

II.2.5. Notowane na Kaszubach fitonimy: *siostrzyczki*, *siostrziczki* i *sostrzeńce* powstały prawdopodobnie na zasadzie analogii wobec *bratków* (Rogowska 1998: 61).

II.2.6. Nazwy oparte na koncepcie BRAT I SIOSTRA są łączone z legendą o zakochanym w sobie rodzeństwie, które, by po śmierci pozostać razem, zmieniło się w jeden kwiat. Żółty płatek jest zwykle bratem, a niebieski siostrą⁵.

I tu zbliżamy się do interesującej kwestii związku VT ze słowiańskimi wierzeniami przedchrześcijańskimi. Albowiem takie nazwy, jak np. pol. dial. *brat-siostra*, *brat z siostrą*, *siostra z bratem*, ros. dial. *брат-сестрой*, brus. *брат з сястрою*, ukr. *брат і сестра*, łączą się ze wchodnio- i zachodniosłowiańskim mitem o nieświadomym kazirodczym związku rodzeństwa (SInd: 80). Nawiązuje on do motywu incestu „sakralnego” dającego początek światu (ibid.: 222). Incest „chaotyczny” uznany jest za przestępstwo, zakazany i karany. Wydaje się, że w polskich legendach naturologicznych o pochodzeniu VT utrwalony został motyw incestu „sakralnego”:

Bratki (*Viola tricolor*). Według podania ludowego są to brat i siostra, którzy po długim rozłączeniu spotkawszy się, nie poznali się i pobrali. Poznawszy błąd, udali się w pole i on przemienił się w żółty kwiatek, a ona w liliowy (K34Cheł: 260);

5 Jednostkowo spotykamy się z przeciwną dystrybucją kolorów (Czczot 1840: 66).

[...] pozostało im tylko rozejść się i pokutować. Że jednak kochali się bardzo, więc zmienili się w jeden kwiatek, którego żółty listek jest bratem, a niebieski siostrą (Wis 1894: 24);

w balladzie: *Idźmyż, idźmy w pole z chatki, / I obrócim się my w kwiatki; / Ty błękitnym będziesz bracie, / A ja będę w żółtej szacie. / Będą dziatki kwiatki rwały, / I nas młodych wspominały: / Żeśmy tym zostali kwiatem, / Co się zowie siostra z bratem* (Czeczot 1840: 66).

Nawet jeżeli transformacji dokonuje Bóg, czyni to z litości, a nie za karę (KrzPBL, nr 2660; WörtHoff VIII: 480).

Motyw kazirodczego związku utrwałała również seria, której podstawą stały się męskie i żeńskie nazwy własne, jak np. ros. *Иван/Адриан/Иоанн/Иоаким/Олекса* (*Олексиū*) + *Марья/Анна* (Štejngol'd 1997: 210–211; Kolosova 2005: 88–89). Podobnie jak *brat i siostra*, służą wyrażaniu archaicznej idei dualizmu. Iwanow i Toporow łączą je z mitem bliźniaków, którego ślady można znaleźć w rytuałach świętojańskich (Ivanov, Toporov 1974: 224–225). Uważają, że historia kazirodczego małżeństwa brata i siostry (pierwotnie bliźniąt: hermafrodytów lub przeciwnej płci) odnosi się do czasów przedślowiańskich, a sam motyw incestu w jego pierwotnej postaci interpretują „jako realizację mitu interakcji przeciwności – ogień/woda itp.” (MifTok II: 29) oraz kultu płodności – kazirodztwo sakralne gwarantować ma bowiem maksimum płodności (MifTok I: 545–547). Dodatkowej motywacji, ich zdaniem, dostarcza barwa płatków VT (żółta i sina) symbolizująca żywioły ognia i wody. Obrzęd kupały był świętem ich połączenia.

Ujawnia się w tym miejscu jeszcze jeden nieuwzględniany przez Krogmanna koncept, który można rozpatrywać w kategoriach relacji rodzinnych⁶. Chodzi o DZIEŃ I NOC realizowany w pol. *dzień i noc, dzień a noc, noc y dzień*, czes. *den-a-noc*, łuz. *noc-a-zeń*, s.-chorw. *дан u noћ*, niem. *Tag und Nacht* ‘dzień i noc’ oraz norw. *natt og dag* ‘noc i dzień’ (Štejngol'd 1997: 211). Wpisując się w opozycję ogień : woda, żółty : niebieski, męski : żeński, odtwarzają one antonimiczne szeregi związane z ideą jedności przeciwieństw (ibid.: 213). Wpisują się w system opozycji binarnych, który wedle Iwanowa i Toporowa służył na etapie dualistycznego obrazu świata za siatkę klasyfikacji obejmującą wszystkie zjawiska rzeczywistości. Bratki jako kwiaty z silnie wyrażoną dualnością doskonale ilustrują taki model myślenia.

II.2.7. Nazw VT bazujących na konceptach ŚWIEKRA I PANNA MŁODA, ŚWIEKRA/TEŚCIOWA, PANNA MŁODA, NIENARODZONE DZIECI, CHRZESTNI OJCOWIE I CHRZESTNE MATKI polszczyzna nie zna⁷. Mieszczą się one jednak w opisywanym modelu

6 W wielu mitologiach dzień i noc są rodzeństwem: noc symbolizuje to, co żeńskie, dzień – to, co męskie, np. w mitach greckich boginią nocy była *Nyks*, a jej bratem i mężem – *Ereb* (Ciemność) (BiedLek: 239).

7 Są one natomiast obecne w innych językach, np. ŚWIEKRA I PANNA MŁODA: sycylijs. *soggira e nōra*, rzym. *madona e nora*; ŚWIEKRA/TEŚCIOWA: pld.-tyrol. *Shwiegerlen*, wsch.-tyrol. *Shwiegermiiat-*

i można uznać, że „osobliwość w takich przypadkach potwierdza tylko innowacyjny charakter [tych] nazw” (ibid.: 217).

II.2.8. Na innej legendzie bazuje zanotowana na Podhalu nazwa *kwiat Św. Trójcy* (KąsILG I: 376). Ma ona germańską genezę (HerdLek: 19; BeckSym: 331). Wedle saksońskiego przekazu, kwiat miał zwrócić się do Świętej Trójcy:

O Święta Trójco! Zabierz mi ten piękny zapach, żeby to drogie zboże nie było z mojego powodu rozdeptywane. Święta Trójca powiedziała: Ponieważ nie jesteś wyniosły, nie będziesz już wprawdzie pachniał, ale za to masz nosić nasze imię (WörtHoff VIII: 48o).

Podsumowanie

Analiza zebranego materiału pozwala stwierdzić, że polskie nazwy VT: 1) bazują na jego wyglądzie (barwa, faktura, liczba i wielkość kwiatów, obrys kielicha, wielkość rośliny), zapachu, miejscu występowania oraz zastosowaniu, jednak są one różnie konceptualizowane; 2) reprezentują dwa modele fitonimiczne: botaniczny i kulturowy – nazwy botaniczne opisują cechy rośliny obiektywnie i mają charakter uniwersalny, kulturowe – bazują na potocznym doświadczeniu, utrwalają rodzimą tradycję, ale i wzbogacają polską wizję o perspektywę innokulturowe.

Konfrontacja polskich nazw VT z nazwami słowiańskimi i germańskimi ujawnia wspólnotę z obydwoma tradycjami. Związki słowiańskie sygnują przede wszystkim (poświadczane szczątkowo we wschodniej Polsce) nazwy motywowane dwubarwnością VT (*brat i siostra, dzień i noc*), germańskie – trójkolorowością, liczbą i położeniem największego i mniejszych płatków symbolizujących macochę, jej córki i pasierbice (*macoszki*), trójkolorowością płatków oraz ich zbliżonym do trójkąta układem (*kwiat Św. Trójcy*).

Interesujące, że dla tych dwu kręgów kulturowych nie wszystkie cechy są jednakowo istotne. Na przykład oprócz legendy o kazirodczym związku brata i siostry w polskich wierzeniach tylko okazjonalnie odnajdujemy związek bratka z miłością. Tymczasem język angielski dysponuje wieloma nazwami, które są motywowane skojarzeniem z przypominającym serce obrysem kwiatu VT, np. *heart's ease, heart's delight, Jack-jump-up-and-kiss-me, Johnny Jump up, come-and-cuddle-me, kiss-her-in-the-pantry, love-in-idleness*. VT w tej kulturze symbolizuje bowiem także cichą miłość, nieśmiałość dziewczyc i wierność kochanków (HerdLek: 19; BiedLek: 206; BeckSym: 331). Wedle wierzeń, jego sok ma działać jak eliksir miłosny (MacMit: 330,

terl, neapol. *socra et nora*; PANNA MŁODA: szwedz. *Schnureli*; NIENARODZONE DZIECI: niem. dial. *Stiefkindlar*; CHRZESTNI OJCOWIE I CHRZESTNE MATKI: ang. *godfathers and godmothers* (przykłady nazw podają za: Štejngol'd 1997: 205–206; Kolosova 2009: 162–168).

335; CirSym: 86) i służyć leczeniu złamanego serca. Zapewne w związku z tymi miłosnymi sensami, z delikatnością (i dwubarwnością) płatków kwiatu pozostaje przenośne znaczenie ang. słowa *pansy* ‘gej’, a sam bratek stał się godłem homoseksualistów.

Znane zachodnim językom europejskim nazwy VT bazują również na koncepcie MYŚL(ENIE). Taki charakter mają fr. *pensée* (z *pensée* ‘myślenie, zdolność myślenia, idea’), ang. *pansy*, szkoc. *pansy*, bask. *pansy*, katal. *pensament*, hiszp. *pensamiento*, wł. *viola del pensiero*. Związek z myśleniem – jako zdolnością łączoną z człowiekiem – przywodzi na myśl pięciokątny obrys kwiatu VT, podobnego do sylwetki człowieka wpisanej w symbolikę piątki⁸ (CirSym: 86). Sądzę jednak, że bliższa potocznemu myśleniu jest wykładnia ‘zajmujesz moje myśli’.

Reasumując, analiza polskich nazw VT pozwoliła na rekonstrukcję fitonimicznych modeli: botanicznego i kulturowego. Pierwszy realizuje Linneuszowska, międzynarodowa, stosowana przez specjalistów z dziedziny nauk przyrodniczych nazwa *Viola tricolor*. Drugi odwołuje się również do cech botanicznych rośliny, ale poddaje je interpretacji odpowiednio do utrwalonej (i skonwencjonalizowanej) w danej wspólnotce wiedzy o świecie. Jest to model wewnętrznie zróżnicowany, dynamiczny, otwarty na wpływy innych kultur i uwarunkowany kontekstem.

Skróty

ang. – angielski; bask. – baskijski; brus. – białoruski; ches. – czeski; dial. – dialektalny; fr. – francuski; hiszp. – hiszpański; katal. – kataloński; łuz. – łużycki; neapol. – neapolitański; niem. – niemiecki; norw. – norweski; płd.-tyrol. – południowotyrolski; pol. – polski; ros. – rosyjski; rzym. – rzymski; s-chorw. – serbsko-chorwacki; sycylij. – sycylijski; szkoc. – szkocki; szwedz. – szwedzki; ukr. – ukraiński; wł. – włoski; wsch.-tyrol. – wschodniotyrolski

Literatura

- BARTMIŃSKI J., 2000, *Rzeka w językowo-kulturowym obrazie świata Polaków*, [w:] J. Kułturiak (red.), *Rzeki. Kultura – cywilizacja – historia*, t. IX, Katowice, s. 41–54.
- BARTMIŃSKI J., 2009, *Aspects of Cognitive Ethnolinguistics*, red. J. Zinken, tłum. A. Głaz, Londyn.
- BARTMIŃSKI J., 2010, *Pojęcie „językowy obraz świata” i sposoby jego operacjonalizacji*, [w:] P. Czapliński, A. Legeżyńska, M. Telicki (red.), *Jaka antropologia literatury jest dzisiaj możliwa?*, Poznań, s. 155–178.
- BECKSYM: U. Becker, *Enciclopedia de los símbolos*, tłum. J.A. Bravo, Barcelona 2008.
- BIEDLEK: H. Biedermann, *Leksykon symboli*, tłum. J. Rubinowicz, Warszawa 2001.

8 Od XIX w. w Europie Zachodniej i USA fioletowy bratek jest jednym z symboli wolnomyślicieli (Gaylor 2011). W naszym kręgu kulturowym to symbol nieczytelny, aczkolwiek jednostkowo odnotowano, iż jest symbolem rozmyślenia (LL 1978, 4–6: 149).

- BUDZSŁOW: W. Budziszewska, *Słowiańskie słownictwo dotyczące przyrody żywej*, Wrocław 1965.
- CHODURSKA H., 2013, *Bratki i siostrzyczki, macoszki, sierotki i wdówki, czyli jeszcze o nazwach Viola tricolor (L.) w językach słowiańskich*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Russologica” 6, s. 4–15.
- CHODURSKA H., 2014, *Rośliny o dwubarwnych kwiatach w podaniach i nomenklaturze Słowian Wschodnich*, „Studia Językoznawcze” 13, s. 39–50.
- CIRSYM: J.E. Cirlot, *Słownik symboli*, tłum. I. Kania, Kraków 2000.
- CZECZOT J., 1840, *Piosnki wieśniacze znad Dźwiny. Księżeczka 3*, Wilno.
- GAYLOR A.L. (red.), 2011, *Women without Superstition. No Gods – No Masters. The Collected Writings of Women Freethinkers of the Nineteenth and Twentieth Centuries*, Michigan.
- GRIMM J., 1864–1890, *Kleinere Schriften: Im 8 Bd.*, Berlin.
- GRZEGORCZYKOWA R., 1999, *Pojęcie językowego obrazu świata*, [w:] J. Bartmiński (red.), *Językowy obraz świata*, Lublin, s. 43–45.
- HANDKE K., 1992/1997, *Łacińska terminologia a polskie słownictwo botaniczne*, [w:] eadem, *Rozważania i analizy językoznawcze. Wybór prac wydany z okazji 65. urodzin Autorki*, Warszawa, s. 165–172.
- HANDKE K., 1993/1997, *Polskie nazewnictwo botaniczne oczami językoznawcy*, [w:] eadem, *Rozważania i analizy językoznawcze. Wybór prac wydany z okazji 65. urodzin Autorki*, Warszawa, s. 173–185.
- HENSŁOWA M., 1976, *Z badań nad wiedzą ludową o roślinach*, I. *Hypericum perforatum L. – Dziurawiec zwyczajny*, „Slavia Antiqua” 23, s. 228–250.
- HERDLEK: M. Oesterreicher-Mollwo (oprac.), *Leksykon symboli*, tłum. J. Prokopiuk, Warszawa 1992.
- IVANOV V.V., TOPOROV V.N., 1974, *Issledovaniâ v oblasti slavânskikh drevnostej*, Moskwa.
- KĄŚILG: J. Kąś, *Ilustrowany leksykon gwary i kultury podhalańskiej*, t. I–II, Bukowina Tatrzańska – Nowy Sącz 2015.
- KĄŚSGO: J. Kąś, *Słownik gwary orawskiej*, t. I–II, wyd. II, Kraków 2011.
- KOŁOSOVA V.B., 2005, *Ivan-da-marja*, [w:] P. Anttonen (red.), *The Russian Speaking Minorities in Estonia and Latvia*, „Pro-Ethnologia” 19, Tartu, s. 87–95.
- KOŁOSOVA V.B., 2009, *Leksika i simvolika slavânskoj narodnoj botaniki. Ètnolingvističeskij aspekt*, Moskwa.
- KROGMANN W., 1954, *Stiefmütterchen. Ein Beitrag zur Pflanzennamenkunde*, „Suomalaisen Tiedeakatemia Toimituksia. Annales Academiae scientiarum Fennicae Sarja”, ser. B Nide, t. 84, 15, Helsinki, s. 199–240.
- KRZPBL: J. Krzyżanowski, *Polska bajka ludowa w układzie systematycznym*, t. I–II, Wrocław 1962–1963.
- MACHEK V., 1957, *Česká a slovenská jména rostlin*, Praha.
- MACMIT: M.I. Macioti, *Mity i magie ziół. Czy kwiaty i liście, zapachy i znaki zodiaku wpływają na stosunki między ludźmi? Odpowiedź tradycji mitu i literatury u progu Trzeciego Tysiąclecia*, tłum. I. Kania, Kraków 1998.
- MIERZWIŃSKA-HAJNOS A., 2010, *The Linguistic Worldview Revisited. A Cognitive Analysis of Plant Terms*, „Poznań Studies in Contemporary Linguistics” 46, nr 4, s. 457–479, [on-line:] <https://doi.org/10.2478/v10010-010-0023-5>.
- MIERZWIŃSKA-HAJNOS A., 2017, *Fuga daemonum, czyli dziurawiec jako amalgamat pojęciowy. Studium kognitywne*, „Etnolingwistyka” 29, s. 31–45, [on-line:] <http://dx.doi.org/10.17951/et.2017.29.31>.

- MIFOK: S.A. Tokarev (red.), *Mify narodov mira. Enciklopedija*, t. I–II, Moskva 1980–1982.
- MUSZROŚ: J. Muszyński, *Roślinne leki ludowe*, Warszawa 1956.
- NEPOP-AIDACHYC L., 2014, *Stereotypical Characteristics of the Pansy (Viola tricolor) in the Polish Language and Culture*, „Europa Orientalis” 33, s. 331–342.
- NIEBRZEGOWSKA-BARTMIŃSKA S., 2010, *Sakronimy w polskim ludowym obrazie ziół*, [w:] H. Pelc (red.), *W świecie nazw. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Czesławowi Kosylowi*, Lublin, s. 277–289.
- OSTASZEWSKA D., SŁAWKOWA E., 1999, *Procesy nazwotwórcze a językowy obraz świata (na materiale średniowiecznej terminologii botanicznej)*, [w:] A. Pajdzińska, P. Krzyżanowski (red.), *Przeszłość w językowym obrazie świata*, Lublin, s. 149–162.
- PELCOWA H., 2001, *Nazwy roślin w świadomości językowej ludności wiejskiej*, [w:] A. Dąbrowska, I. Kamińska-Szmaj (red.), *Świat roślin w języku i kulturze*, „Język a Kultura”, t. 16, Wrocław, s. 66–116.
- PIEKARCYK D., 2004, *Kwiaty we współczesnym językowym obrazie świata*, Lublin.
- PLMIĘDZ: A. Pleszczyński, *Bojarzy Międzyrzeccy. Studium etnograficzne*, Warszawa 1892.
- ROGOWSKA E., 1994, *Pluralne nazwy roślin w słowniku gwar kaszubskich B. Sychty*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Gdańskiego”, „Prace Językoznawcze” 90–20, s. 181–187.
- ROGOWSKA E., 1998, *Z kaszubskiego zielnika: bratki polne*, „Pomerania” 4, s. 60–62.
- ROSTPROW: J. Rostafiński, *Prowincjonalne, polskie nazwy roślin XVIII w., z Prus Książęcych*, Kraków 1904.
- SEBOR: W. Boryś, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 2005.
- SEBR: A. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa 1970.
- SGK: B. Sychta, *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej*, t. I–VII, Wrocław 1967–1976.
- SGLUB: H. Pelcowa, *Słownik gwar Lubelszczyzny*, t. V: *Świat roślin*, Lublin 2017.
- SGP: *Słownik gwar polskich*, red. M. Karaś (*Źródła*, t. 1), J. Reichan (t. 2–9, z. 2), S. Urbańczyk (t. 2–5), J. Okoniowa (t. 6–9, z. 2), B. Grabka (t. 7–9, z. 2), R. Kucharzyk (t. 9, z. 2), t. 1–3: Wrocław – Warszawa – Kraków 1977–1991, t. 4–9, z. 4: Kraków 1992–2017.
- SGŚ: B. i A. Podgórcy, *Słownik gwar śląskich. Godomy po naszymu, czyli po śląsku*, Katowice 2008.
- SGŚC: J. Wronicz (red.), *Słownik gwarowy Śląska Cieszyńskiego*, Wisła – Ustroń 1995.
- SIND: A.M. Kempinski, *Słownik mitologii ludów indoeuropejskich*, Poznań 1993.
- SKARŁ: J. Karłowicz, *Słownik gwar polskich*, t. I–VI (t. IV–VI do druku przygot. J. Łoś), Kraków 1900–1911.
- SKUBALANKA T., 2009, *Polskie nazewnictwo roślin. Struktura zbioru*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, „Sectio FF: Philologiae” t. 27, s. 129–144.
- SL: S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. I–VI, Warszawa 1951 [fotooffset. wg wyd. 2 z lat 1854–1860].
- SOBOTKA P., 1879, *Rostlinstvo a jeho význam v národních písních, povestech, bájích, obřadech a pověrách slovanských. Příspěvek k slovanské symbolice*, Praha.
- SPITTAL S., 1938, *Lecznictwo ludowe w Żałóczach i okolicy*, „Rocznik Podolski” I, s. 62–224.
- SPÓLNIK A., 1990, *Nazwy polskich roślin do XVIII wieku*, Wrocław.
- SSiSL: J. Bartmiński (red.), *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, t. I: *Kosmos*, z. 1: *Niebo, światła niebieskie, ogień, kamienie*, Lublin 1996; z. 2: *Ziemia, woda, podziemie*, Lublin 1999; z. 3: *Meteorologia*, Lublin 2012; z. 4: *Świat, światło, metale*, Lublin 2012; t. II: *Rośliny*, z. 1: *Zboża*, Lublin 2017.

- ŠTEJNGOL'D A., 1997, *Sposoby  ksplikacji dvojstvennostiv nazvani h dikorastu ih trav*, [w:]  . Kudr vcev, I. K l'mo  (red.), *Trudy po russkoj i slav nskoj filologii. Lingvistika. Nova  serię I*, Tartu, s. 204–219.
- SW: J. Karłowicz, A.A. Kryński, W. Niedźwiedzki (red.), *Słownik języka polskiego*, t. I–VIII, Warszawa 1952–1953 [fotooffset. wg wyd. z lat 1900–1927].
- SWI: A. Zdanowicz i in., *Słownik języka polskiego*, Wilno 1861.
- SZCZEŚNIAK K., 2000, *Fiołki czy bratki. Rozważania na temat nazw roślin na podstawie słowniczka Zośki Wieras*, „*Studia Russica*” 18, s. 254–261.
- SZCZEŚNIAK K., 2008, * wiat roślin światem ludzi na pograniczu wschodniej i zachodniej Słowiańszczyzny*, Gdańsk.
- TOKARSKI R., 1993, *Słownictwo jako interpretacja świata*, [w:] J. Bartmiński (red.), *Współczesny język polski. Encyklopedia kultury polskiej XX wieku*, t. 2, Wroc w, s. 335–362.
- USJP: S. Dubisz (red.), *Uniwersalny słownik języka polskiego*, Warszawa 2003 [wersja elektroniczna].
- WANIAKOWA J., 2012, *Polskie gwarowe nazwy dziko rosnących roślin zielnych na tle słowiańskim. Zagadnienia ogólne*, Kraków.
- W RTHOFF: E. Hoffmann-Krayer, H. B chtold-St ubli (red.), *Handw rterbuch des deutschen Aberglaubens*, t. VIII, Berlin – Leipzig 1936–1937.

 r d a

- CISZ : S. Ciszewski, *Lud rolniczo-górniczy z okolic Sławkowa w powiecie olkuskim*, Kraków 1887.
- Dz: „Dzwonek. Pismo dla ludu”, 1859–1872.
- K34CHE : O. Kolberg, *Dzieła wszystkie*, t. XXXIV: *Chełmskie*, cz. 2, Kraków 1964.
- LL: „Literatura Ludowa”, Wydawnictwo Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego, 1957–.
- MAAE: „Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne”, wydawane staraniem Komisji Antropologicznej Akademii Umie tno ci w Krakowie, t. I–XIV, 1896–1919.
- TL: „Tw rczo  Ludowa” XVII, nr 3 (52), 2002.
- Wis: „Wisła. Miesięcznik geograficzno-etnograficzny” I–XXI, 1887–1916.
- ZWAK: „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej”, wydany staraniem Komisji Antropologicznej Akademii Umie tno ci w Krakowie, t. I–XVIII, 1877–1895.

The Pansy Puzzle. Name as a Tool of Linguistic Ordering of the World Summary

The paper analyses Polish names for ‘wild pansy’. Two fitonymic models have been reconstructed: a botanical, and a cultural one. The former is represented by the Linnean name *Viola tricolor*; the latter also refers to the botanical characteristics of the plant, but can be reinterpreted in accordance with the knowledge of the world which is fixed, and conventionalized, in the given community. This is an internally diversified model, dynamic, open to the influence of other cultures, and determined by the context. Among others, it is realized by names connected to family relationships, such as *macoszki* ‘stepmothers’ which refers to Germanic beliefs, or *brat* ‘brother’ and *siostra* ‘sister’ related to Eastern and Western Slavic culture.